

Асанбеков К.

КЫДЫР АКЕ – ДААНЫШМАН

Асанбеков К.

КЫДЫР АКЕ – МУДРЕЦ

К. Asanbekov

KYDYR AKE – THE SAGE

УДК: 947:17/25 (04)

Макалада элибиздин даанышманы Кыдыр акенин улуулугу тууралуу кеп болду.

The article discusses about the people's sage Kydyr ake and its activities.

Патриархалдык-жамааттык мамнле өкүм сүрүп, кыргыз эли билимден алыс, сабатсыз эле. Саясий-экономикалык жактан орус падышалыгына көз каранды болуп турганда уруучулук, көчмөн жашоодогу бытырандычылык, уруу башчыларынын өз ара тирешүүсүнүн натыйжасында ырк-ынтымак бузулуу коркунучунда коомго Кыдыр Акедей инсан зарыл эле. Уюткулуу журтмдун чыгааны 1843-жылы жарык дүйнөгө келген Байсары уулу Кыдырдын чоң атасы Олжобай Арык тукумун башкарган бий экен. Байсары тынч оокат өткөрүп, аңчылык кылууну көздөп Кан-Теңирди жердейт. Азыр да улуу муунда төрөлгөндө Кызыр алейсалам аян бергени айтылат.

Калыстыктан качпаган,
Калпыс сөздү айтпаган,
Жакынына тартпаган,
Айтканы элге эм болгон,
Жардыга доомат артпаган.
Телегейи тең болгон.
Касиеттүү Кыдырды,

Кызыр алейсалам колдогон, - деген XIX кылымда элдин берген баасы, тарыхый мурас болуп калган¹.

Кыдыр Акенин тууганы Эшей тарамынан Шыгай бийдин келини Жанышайдан 2010-жылы жазылып алынган даректеги Шыгайдын биринчи аялы чоң элечек Асылкандан (1960-жылы 80 жашында каза болгон) укканы:

«Кыдыр Аке биздин айылга келгенде өргөөгө келген элди тейлөөчүмүн. Ал киши көзү чоктой балбылдаган кызыл киши эле. Тыштагылар туурдук, үзүктү шыкаалап көрүшчү»².

Кыдыр Аке өмүр жолунда эч качан калыстыктан тайбаганы, эл-журт келечегине кыраакылыгы аңыз болуп айтылып келет. Эки доордо өмүр сүрүп, кадыр-барктуу болгону менен айырмаланат. Олжобайдан Байсары, Токсоба. Токсобанын Миңжылкы аттуу баласы аттан каза болуп, аялы күйүттөн төрөбөй калат. Кайын жеңесинен Кыдырды багып алгандагы жеңеси Даананын сабырдуулугу, айкөлдүгү аялзаттын бир өзгөчө санжыралуу салты. Кыдыр жетиге жетпей атка мингенден тартып оездун жардамчысы атасы

Токсобаны ээрчип өсөт. Эл-жер тааныйт, эл үчүн күйгөн жандарды, өз көмөчүнө күл тарткан байларды көрөт. Ар кандай топторго, жыйындарга катышып, өспүрүм кээ бир чаатшкан иштердин жолун таба коюп эл оозуна алынып, «кичине Токсоба» атка конот.

Токсоба менен айтылуу Тилекмат санаалаш болуптур. Миңжылкыга Мааке аттуу кызына куда түшкөн экен. «Кызыбыз бойго жетти. Куданын буй-ругу. Калыңыңарды алып, башын ачкыла» деген кабар келгенде аянычтуу ахыбал жакшылыктын жарыгын берет. Кыдырдын бой тартып калганына Каным, Токсоба сүйүнүшөт. Күйөөлөп барып Маакеге эмес ага-туугандарына, Тилекматка жагып, он жетисинде Төөгөчүнү көрөт.

Токсобадан кийин Чыныбай султан болуп турганда Каракол уезди болуштуктарга бөлүнгөндө Арык тукумунда талаш-тартыш күчөп, шайлоону созушканда аксакалдар жыйын өткөрүп, Кыдырды чакыртып, болуштукка жарайсыңбы деп сурашканда: «Силер үчүн курмандыкка даярмын, ишеничинерди аткарууга аракеттенип көрөйүн» деп макул болот. Он сегиз жаштагы Кыдыр Арык тукумуна болуш болуп үч жылда бирден алты жолу шайланыптыр. Чоңго да, кичинеге да бирдей мамиле жасай билгендиги, адамкерчилиги, эки сүйлөбөгөнү, боорукерлиги, айкөлдүгү, дүнүйө, мал-мүлккө ачкөздүк кылбагандыгы менен жумурай-журтка алынып, көл бетинде урмат-сыйга татыйт. Кыдырдын колунан жакшылык гана келет деп эл-журт кастарлачу экен. Элүү жашка чыга электе болуштардын төрагалыгына шайланат. 1880-жылдарда орус, украиндер арбын көчүп келгенде келгиндер менен жергиликтүүлөрдүн ортосундагы калыс, ишеничтүү данакери Кыдырга калк Аке деп кайрылышыптыр.

Бугу элинин Белек уруусунан сан жылкылуу Сарыбай атасы Солтонкулга 1889-жылы аш бергенде кыргыз журтчулугунан, казак элинен коноктор келип, Кыдыр Аке кеңештин башында болот. Чоң жарчылыкка көрсөтүлгөн Солтобай (Желден уругунун Азарбегинен):

Ак боз ат минип чалкайган,
Токсобанын Кыдыры,
Акылга терең шыдыры,

Бешенесине куюлуп турат ырысы, - деп ашты башкарган Кыдырды даңазалап ырдаптыр.

Каракол уездиндеги чоң чыр-чатактар Къщыр Акесиз чечилчү эмес экен. 1910-жылы Жети-Суу өрөөнүндөгү төрт уездин (Каракол, Пишпек, Дуулат, Олуя-Ата) курултайы Кетмалдыда өтөт.

Доо арыздардан башка он сегиз маселе каралат. Курултайды башкаруу Кыдыр Акеге жүктөлөт.

«Карагыла тетиги эки өстөн сууну. Бири ылайланып агып келет, бири тунук. Тунук суу агындын шары менен киргил болду. Силер эл башчылары тунук болгон күндө гана акыйкат жашап, чындык жүгүрөт» - деп эл-журттун атынан талап коюптур³. Акенин кийлигишүүсү менен бардык иш чечилип, дооматчылар да, старчын, болуштар, эл да ыраазычылык менен тарашыптыр.

Бир доо мындай чечилет: кадимки Шабдан баа-тырдын тууганы жайлоодон көчүп келатып Шамей деген дыйкандын эгинин тепсетип, майкамдап кетет. Жаны күйгөн Шамей жылкынын ээсине барса «сени качан эгинин оруп алат деп жайлоодон түшпөй отура берет бекем» деп тоготпойт. Шабданга даай албай курултайга барып, Кыдыр Акеге болгон ишти айтат. Бул маселе да адилет чечилип, көпкөн бай эмес, Шабдандын өзүн кечирим суратып, Шамейдин ажатын ачып берген экен.

Кадыр-баркын пайдаланып төрагалыктан бошотуп коюшун өтүнсө, губернатор макулдугун бербептир. Айрыкча курултайдан кийин Акеге кыргыз эмес казактын, орустун төрөлөрү сый-урмат көрсөтүшөт.

Кыдыр Аке эл башчыларынын арасынан орустар менен тынч жашоого чакырганы тарыхый чындык. Феномени орус төбөлдөрүнө жаккан. 1878-жылы ак падышанын күмүш медалын, Станислав тасмасындагы алтын медалын алган. Алматы архивинде уездик башкаруучунун «Таза адам Кыдыр» деп жазганы бар (Доор аяны, Д. Сапаралиев).

«Кыдыр Аке тууралуу дагы даректер топтоп чоң чыгарма жаратармын» - деп жазган ыраматылык Токтобек Болчуров.

1913-жылы Романовдордун династиясынын 300 жылдык тоюнда Жети-Суу облусунун Каракол уездинен кадырлуу өкүл катары Кыдыр чакырылып⁴, падышага тирүү жолборстун баласын тартуу кылып Думага катышып, Сенатка мүчө болгон⁵. Жер-суу бөлүштүрүүдө уездде Кыдырдын көз карашы эске алынчу экен.

1914-жылы Россия империясынын Германия менен болгон согушу создугуп (1-дүйнөлүк согуш), орус аскерлери алсырай баштаганда Орто Азия элдеринен жумушчу армияга алуу буйругу чыгат. Кыргыз элинин тарыхында кара тамга менен «Үркүн» деп жазылгак алааматта Кыдыр Акенин элине канынан кылган жакшылыгынан баян алаты⁶.

1916-жылы Каракол уездинин начальниги Иванов болуш, бий, старчын, казы, кадырмандарды чакыртып, 20-43 жаштагылар аскерге алынарын жарыялаганда Кыдыр Аке:

- Урмагтуу оез! Биздин эл аскер кызматынан түшүнүгү жок. чатак чыгып кетиши ыктымал. Эл ме-нен кеңешели, - деп бир жума мөөнөт алат.

Эл-журтту, билермандарды чогултуп «орус деген аттын түгү болсо, биз кыргыздар аттын кашка-сынча жокпуз. Орусиянын учу-кыйырсыз

жерин, көп элин, курал-жарагын, сууда сүзүүчү кемелерин, замбиректерин көргөмүн. Бөөдө элди кыргынга учуратпайлы» - деп жан дилинен кайрылса кээ бир ке-сирлүү манаптар, дөөгүр-сүнгөн жигиттер орустарды чабууга үндөшөт⁷.

- Токтой тургула жигиттер, колдо кайсы кура-лыңар бар? Беш-атар, пулемот, замбирекке союз менен чыгасыңарбы? Биз катылбасак эле баары жайында болот. Оезго кат жөнөттүм. Орустарды Караколдон кубалап жеңе албайбыз. Алардын Верныйда, Олуя-Атада, Пишпекте, Токмокто чептери турат, миндеген аскери бар. Дыйкан орустардын ар биринде мылтык бар. Алар да жөн жатпайт, - деп дагы кайрылат⁸.

- Орустардын үйүн, эгинин өрттөйбүз. Кыдыр Аке оруска сатылып кеткен. Укпагыла, - деп кый-кырышат.

- Жигиттер! Мен элдин алдында кызмат кылдым. Сатсам малымдан саттым, элимди саткан жокмун да, - деп чындык чыркыраганда баласы Акимкан алакандай кат алып келет. Анда:

«Урмагтуу подполковник мырза! Сиздин кыргыздар көтөрүлдү. Орустардан чыгым болсо эч айоо болбойт» деп Иванов жазган. Кыдыр Аке Арык, Белек элине жигиттерин кайра чаптырып, орустарга катылбасын деп дагы шашылыш кабар жиберет. Толкуп алган эл Теплоключенко, Сазановка, Валериановка, Отрадный, Раздольный, Соколовка, Түп, Покровка кыштактарын талкалап, эгиндерин өрттөп, Караколго аттанышат. Орустардын кары-картаңдарына, балдарына кол салышат. Казармадагы куралдуу аскерлер жабылып ат койгондорду чөп чапкандай сулагат. Верныйдан жазалоочу отряддар, согуштан эр-бүлөлөр келип көтөрүлгөн элди айоосуз кырат. Куралсыз кыргыздар кытайды көздөй үркөт. Кыдыр эли менен болгусу келет. Аты алыска тарагандыктан элин эч ким кысмакка алган эмес. Кийинки жылы жазында уезддин начальниги Ивановдун көрсөтмөсү менен Куприянов баштаган отряд Кыдыр Акени издеп чыгышып, Талды-Коргондун Шумкар деген жеринен кезигип, Ивановдун саламын айтат. Сагын, Кожомкул деген жигиттери менен Ысык-Көлдөгү Константиновка кыштагына түн жамынып келишкенде орустар жулунуп муштап жиберешкенде Куприянов тапанчасын асманга атып, «бул киши Байсариев Кыдыр» дегенде токтошот. Эртеси Кыдыр Акеге учурашталы деп Ак-Суунун орустары жолду бербей тосушат.

Көрөгөч, кыраакы Кыдыр Акенин айтканын укпай көлдүк кыргыздар орустарга катылып жазаланып, куугун жеп, азап чегип, кытайга үркүп барып келгенде кырк пайызы кырылганы тарых барагында. Бул трагедия болбошу мүмкүн беле деген суроого бүгүнкү, эртеңки муундардын көз карашы жооп тапмак. «Жанга - кан, өлүмгө - өлүм» деген түпкүрдөн келген. Чолок акылга жеңдирип, азгрылып эр-бүлөлөрү согушта жүргөн катын-бала, абышка-кемпирге айры, союз менен көрсөткөн аянычтуу кордуктун жообу кылып, бешатар, пулемот, замбирек менен берилген⁹. Бала

кезимде энемден «Үркүн» тууралуу укканым жомок сыяктуу. Жазалоочулар, согуштан келген эр-бүлөлөр кыргыздарды эч аяган эмес. Ивановдун эч айоо болбойт дегени жүзөгө ашырылган. Үркүн кыргынына токсон жыл ашкан мезгилде үркүнгө жаңы көз караш чындыктын татымын берет. Ошол кезеңде алааматты айтуудан айныган адам кантип баа бермек? Агрврдът маселеде жергиликтүүлөрдүн кызычылыгы тебеленгендиги чындык. Аскерге алуу көтөрүлүшкө шылтоо болгон. Окумуштуу К. Карасаев кош кабат эзүүнүн болбогону, бай-манаптын элдин акысын жегени айтылгандан алда канча төмөн болгонун ошол доордун күбөсү катары ырастайт. Мисалы Түргөн болушунан Бекболот бай,

Жуукудан Байгазы болуш, Чүйдөн Дүр
айттарда малы жокторго ирик таратчу экен. Кеп
чолок акылга кошулуп көптүн дүрбөп кеткени.
Кечээ эле этнос аралык кагылыштардагы Ош,
Өзгөк, Аксы окуяларын күбө тартсак болот¹⁰.

Эл бийгилигин калыптандырууда Акелердин мурастарын калк арасында жайылтууда Ысык-Көл областтык мамлекеттик администрациясы, Каракол шаардык кеңеши демилге көтөрүштү. Ысык-Көлдүн жети акеси илимий басылмасы 200 нускада басылып, облустун мектептерине, гимназияларга, Каркол шаарынын окуу жайларына, айылдардын китепканаларына сатылды. Жаңы окуу жылында кошумча программага киргизилмек¹¹. Акелердин көргөзмө материалдары мектептерде, окуу жайларында, айылдын көчөлөрүндө коюлду. Ак-Суу районунун борборунда 2012-жылы Кыдыр Акенин тарых музейи ачылды. 1993-жылы тургузулган Акенин күмбөзү Кыргызстандагы баалуу архитектуралык эстелик¹², Кыргыз Республикасынын улуттук илимдер академиясында Акелер темасында диссертациялык эмгек жакталуунун алдында¹³. Кыдыр

Акенин: «Ниетинди ондо, нейлинди бузба, ач көздүккө азгырылба», «Урушпай ажырашсаң уялбай учурашасың», «Туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок» деген осуяттары бутага тийген октой¹⁴.

Адабияттар:

1. А. Ракымов, К. Турусбеков. Кыдыр Аке, Каракол шаары, 1992, 9-6.
1. К. Асанбеков. Ысык-Көлдүн жети Акеси, Каракол шаары, 2011, 88-6.
2. Т. Болчуров. Кыдыр Аке, Нарын шаары, 1993.
3. а) 1913-жылы Романовдордун династиясынын 300 жылдыгына Кыдыр Аке чакырылган телеграмма Алма-Атадан табылган. Ысык-Көлдүн жети Акеси, Каракол шаары, 2011, архивдер бөлүмү.
4. б) Улуу кыргыз көчү. Кыргыз Республикасынын Президентинин алдындагы мамлекеттик Тил боюнча улут-тук комиссия. КР Улуттук академиясынын «Манас» таануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору, Кыдыр Аке бөлүмү, 298-6.
5. Ж. Жылкыбаева. Кыдыр Аке, Бишкек, 1993, 34-6.
6. К. Асанбеков. Ысык-Көлдүн жети Акеси, Каракол шаары, 2011, 97-6.
7. К. Асанбеков. Ысык-Көлдүн жети Акеси, Каракол шаары, 2011, 97-6.
8. К. Асанбеков. Ысык-Көлдүн жети Акеси, Каракол шаары, 2011, 97-6.
9. К. Асанбеков. Ысык-Көлдүн жети Акеси, Каракол шаары, 2011, 99-6.
10. К. Асанбеков. Ысык-Көлдүн жети Акеси, Каракол шаары, 2011, 99-6.
11. К. Асанбеков. Ысык-Көлдүн жети Акеси, Каракол шаары, 2011, 158-6.
12. К. Асанбеков. Ысык-Көлдүн жети Акеси, Каракол шаары, 2011, 89-6.
13. К. Асанбеков. Ысык-Көлдүн жети Акеси, Каракол шаары, 2011, 153-6.
14. А. Иманов. Мойт Аке, Сарт Аке, Тилекмат чечен, Каракол, 2009, 153-6.

Рецензент: д.и.н., профессор Батырбаева Ш.